

'טשקנט עיר הלחם': השומר הצעיר הפולני באסיה התיכונה 1941-1945

רות בראודה

במשך ארבע שנים לערך, שנות הפלישה הגרמנית לברית המועצות, שהו כ-400 מחברי השומר הצעיר הפולני באסיה התיכונה הסובייטית, תחת משטר סטליניסטי עריץ. המשטר שלל את חירויות היסוד האזרחיות והפוליטיות במדינה,¹ ובמקרה של הציונים – גם את זכות ההתארגנות של חברי התנועה. היחס העויץ של ברית המועצות לציונות הציב לפני חברי השומר הצעיר שם דילמות קיומיות ואידאולוגיות: כיצד לשמר את החיים התנועתיים תחת משטר טוטליטרי? האם הייתה לבחירה לשהות באסיה התיכונה משמעות אידאולוגית? איך לגשר בין הסתירות – לשמור נאמנות לברית המועצות, שהקיבוץ הארצי סגד לה, ועם זאת לא לוותר על מרכזיותה של הציונות?

'אחוה של חברותא, האחוה של העדה'²

ב-24 ביוני 1941 כבשו הגרמנים את וילנה. הפלישה הגרמנית הבלתי צפויה והתקדמות הבוק הגרמנית לא אפשרו לתנועת השומר הצעיר לערוך דיון יסודי על דרכי התגובה.

1 עדות שלמה קלס, 30.3.1971, הארכיון המרכזי לחקר התפוצות (להלן: אמ"ה), אוניברסיטת תל-אביב, אינ.336, עמ' 74 (להלן: עדות קלס). בעדותו הוא מוסר, כי ברשומות משנים 1942-1943 היו כ-400 חברי השומר הצעיר באסיה התיכונה. על הקו טשקנט, סמרקנד, בוכארה עד סטאלינאבאד היו כ-200 עד 250 חברים לפחות. אבל היו עוד כ-200 עד 250 חברים באזורים מרוחקים יותר, ששמרו על קשר עם פעילי התנועה. מרדכי רוזמן העיד כי היו כאלף חברים באסיה התיכונה, אולם בראיון עם המחברת מ-1.9.2005 הסכים כי המספר מוגזם (להלן: ראיון רוזמן). כמו כן ראו עדות מרדכי רוזמן, 7.9.1972, ארכיון מורשת (להלן: א"מ), גבעת חביבה, A. 1532/2 (להלן: עדות רוזמן).

2 אביבה חלמיש, מאיר יערי: ביוגרפיה קיבוצית. חמישים השנים הראשונות, תל-אביב 2009 (להלן: חלמיש, יערי), עמ' 118.

חברי הנהגת השומר הצעיר בריכוז וילנה (מרדכי רוזמן, פנחס שטרן, חייקה גרוסמן, אדאק בורקס, אבא קובנר, משה בולוש) ערכו דיון חפוז בתחנת הרכבת על שיכוצו ומיקומו של כל חבר הנהגה, ביום כיבוש העיר. בשל חוסר הוודאות התבססו החלטותיהם על שיקולי הסתברות שנראו אז הגיוניים. קשה היה לדעת היכן סיכויי ההישרדות טובים יותר, ואי אפשר היה להעביר את כל חברי התנועה לברית המועצות. כדי לא להשאיר חלק מחברי התנועה ללא הנהגה – עיקרון חשוב בשומר הצעיר – הוחלט להתפצל בין ברית המועצות לבין וילנה. השיקולים שהנחו אותם בהחלטה מי מהם יפנה לברית המועצות ומי יישאר בשטח הכיבוש הגרמני, אינם ברורים. יש הגורסים כי ההנהגה היא שקבעה,³ ויש הגורסים כי כל חבר הנהגה החליט על דעת עצמו, על פי נטיותיו האישיות.⁴ מרדכי רוזמן, פנחס שטרן, אדאק בורקס ומוטק רוטמן (שלא היה חבר הנהגה, אך מילא תפקידים חשובים בענייני עלייה וכספים) פנו לברית המועצות בעקבות הצבא האדום הנסוג; חייקה גרוסמן, אבא קובנר ומשה בולוש נשארו בוילנה.

באותו יום, בוילנה, בתוך התוהו ובוהו של הנסיגה הסובייטית הבהולה, עלו אחדים מחברי הנהגת התנועה וכמה עשרות חברי תנועה לרכבת שנסעה לכיוון הגבול הפולני-סובייטי של שנת 1939. אולם על פי החוק הסובייטי לא אושרה הכניסה לברית המועצות לאזרחי פולין ולתושבי פולין לשעבר. לפיכך הורדו מהרכבת בתחנת הגבול (ראדושקיביטש שבליטא) כל חסרי תעודות הזהות הסובייטיות, ובהם חברי השומר הצעיר (כחמישים-שישים איש).⁵ הם הבינו שהתקדמות הגרמנים מהירה מאוד, ושעליהם לערוך מירוץ נגד הזמן. לפיכך החליטו להתקדם יחד ברגל לתוך ברית המועצות, אולם תלאות הדרך גרמו להתפרקות הקבוצה. בדרך איבדה הקבוצה שני חברים: אדאק בוראקס לא הצליח לחצות את הגבול, חזר לוילנה, היה ממפקדי המחתרת האנטי-נאצית בגטו ביאליסטוק ונספה לבסוף בטרבלינקה. פנחס שטרן אבד לחבריו בעיר אורשה שבברית המועצות, ובתום המלחמה חזר לפולין וסייע בארגון 'הבריחה'.

הקבוצה הצליחה לעקוף את משמרות הגבול הסובייטיים, חצתה את הגשר שעל נהר ברזינה ואחרי הליכה מאומצת במשך עשרה ימים, עלתה על רכבת פליטים שנסעה לתוככי ברית המועצות, לכיוון העיר אורשה, המשמשת צומת רכבות גדול. כל זמן המסע שמרו כמה עשרות חברי תנועה על ארגון ספונטני שהתבטא בקנייה משותפת של מזון, בעמידה בתור למען כולם בתחנות שבהן חילקו מרק ולחם, ובדאגה לקיום החברות השומרית. במשך המסע הם התלבטו היכן לרדת מן הרכבת, מה לעשות, כאשר הכול מסביב כאוטי ומטרותיהם מעורפלות. במהלך המסע השתכנעה הקבוצה, בהמלצת השלטונות, לעבוד בקולחוז, וחבריה ירדו מהרכבת באזור קירוב. כעבור יותר מחודש עבודה הם הגיעו למסקנה

3 עדות חייקה גרוסמן בפרוטוקול מיום עיון על הריכוז השומרי בוילנה, 28.11.1976, א"מ, 7.3/78.C.
 4 עדותו של מרדכי רוזמן, 7.9.1972, א"מ, 1532/1.A. (להלן: עדות רוזמן).
 5 שם; עדות מוטק רוטמן, 16.5.1971, א"מ, 1532/1.A. (להלן: עדות רוטמן). רוטמן העיד כי היו מאות מחברי התנועה. נראה כי רוטמן מגזים, שכן כל חברי התנועה באסיה התיכונה מנו כ-400 איש.

שלא יוכלו להתקיים במקום בתקופת החורף המקפיא. הקולחוז לא היה מסוגל לספק את צורכיהם הבסיסיים, אף כי שיווע לידיים עובדות. יתר על כן, העבודה בו לא סיפקה את שאיפותיהם לתרום למאמץ המלחמתי.⁶ מעל לכול הם רצו לחזור לפעילות ציונית-תנועתית ונראה להם כי השהייה בקולחוז אינה מסייעת למגמה הזאת.

כנראה ביולי-אוגוסט 1941 נולד הרעיון לפנות לטשקנט, בירת הרפובליקה האזובקית, באסוציאציה לספרו של אלכסנדר נברוב, **טשקנט עיר הלחם**, ארץ הרוגע, השמש והחום, ארץ הלחם הזול.⁷ הם בחנו במפה את מיקומה הגאוגרפי והבחינו כי טשקנט מקרבת אותם לאפגניסטאן ולאיראן, כלומר לארץ ישראל. חברי הקבוצה של מרדכי רוזמן ארזו את המיטלטלין בהיחבא, עזבו את הקולחוז, פנו לתחנת הרכבת וקפצו על אחד הקרונות, כשמגמת פניהם הפעם הייתה טשקנט.

בהגיעם לטשקנט בספטמבר 1941 אחרי מסע מפרך, התברר להם כי העיר היא יעד אלפי פליטים יהודים ופולנים כאחד. הנהירה ההמונית אליה הייתה, בין השאר, תולדה של הסכם שיקורסקי-מאיסקי, בין פולין לברית המועצות מ-30 ביולי 1941, שבו ביטלה ברית המועצות רשמית את הסכם ריבנטרופ-מולוטוב מאוגוסט 1939. ההסכם קבע כי ברית המועצות תשחרר אסירים פולנים, וכי על אדמת ברית המועצות יוקם צבא פולני, שמפקדו ימונה בידי ממשלת פולין.⁸ כתוצאה מההסכם השתחררו מאות אלפי שבויים ואסירים פולנים, רבים מהם יהודים, ובהם גם חברי השומר הצעיר מפולין שניסו להבריח את הגבול לרומניה ולוויילנה בראשית המלחמה, או שנתפסו ונכלאו באשמת השתייכות לתנועה ציונית 'קונטר-רבולוציונרית'. רבים מהם הגיעו לאסיה התיכונה, אולם רק חברי תנועות הנוער החלוציות, ובראשם חברי השומר הצעיר, אלה שבאו משטחי פולין ואלה שהשתחררו מבתי סוהר, העניקו משמעות אידאולוגית למקום כמקרב אותם לארץ ישראל. וכמו בהליכה מפולין לוויילנה בראשית המלחמה ויצירת הריכוז השומרי בה,⁹ כך התפרשה גם ההליכה לאסיה התיכונה לא רק כניסיון של הצלת חיים ומציאת אפשרויות מחיה ואקלים נוח, אלא כמסע אידאולוגי של יצירת חיים תנועתיים בדרך לארץ ישראל. שם העיתון שניסו להוציא לאור ללא הצלחה, 'בדרך', מורה על מגמה זו.¹⁰ איך אפשר להגיע מאסיה התיכונה לארץ

6 עדות רוזמן.

7 אלכסנדר נברוב, **טשקנט עיר הלחם**, תל אביב תרצ"ב.

8 Michal Kwiatkowski, *Rzad i Rada Narodowa*, Londyn 1962, p. 62

9 בסוף שנת 1939 ובראשית 1940 עברו כ-600 חברי השומר הצעיר, רובם בוגרי התנועה, מפולין לוויילנה, שנמסרה לליטא על ידי השלטונות הסובייטיים. הם יצרו בה מסגרת של 12 קיבוצי הכשרה שאותה כינו 'הריכוז השומרי בוויילנה'. מסגרת זאת התקיימה באופן רשמי עד יוני 1940, אז הפכה ליטא לרפובליקה סובייטית שבה נאסר על קיום ציוני. על קשיי המעבר מפולין לוויילנה ועל 'הריכוז השומרי בוויילנה' ראו, רות בראודה, **שבע השנים של השומר הצעיר הפולני, 1939-1946**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 2006, עמ' 15-74.

ישראל כאשר הגבולות שמורים היטב, וברית המועצות אינה מאפשרת לפליטים שבשטחה ולאזרחיה לעזוב? למודי הברחת הגבול הם חשבו כי הדבר רָאלי גם באסיה התיכונה. לאותה מסקנה הגיעו גם קבוצות אחרות של שומרים, שיצאו מריכוז וילנה ומגליציה לעיירות בליטא. בעדות מאוחרת אמר שלמה מן, שהיה פעיל בהנהגת התנועה באסיה התיכונה, כי כבר ביום הפלישה, בטרם צאתם לדרך, התכנסה מזכירות קיבוצו 'בחזית' שבפוניבו' (בעבר ראדום) – מן הקיבוצים שיצאו מריכוז וילנה לליטא – והחליטה כי 'יעדנו בעתיד הקרוב הוא הכיוון לאסיה, ופירושה של החלטה זו – נאמנות לעצמנו בחיפוש דרך לעלייה'.¹¹ נראה ששתי החלטות מרכזיות הנחו את השומרים שפנו לברית המועצות. האחת, אידאולוגית, לחתור לארץ ישראל בכל התנאים, לשמר את החזון הציוני. הם שיערו שאסיה התיכונה הסובייטית בכלל, והעיר טשקנט בפרט, תקדמנה את ציפיותיהם ותקרבנה אותם לארץ ישראל. האחרת הייתה תנועתית-ארגונית: לקיים את הציווי שנוצר עם ההליכה לוילנה בראשית המלחמה, ליכוד מתוך שמירה על זיקה תנועתית.

אחרי 14 יום בדרכים הגיעו חברי קיבוץ 'בחזית' לקויבישב. אבל המקום לא התאים למגמתם האידאולוגיות – התקרבות לגבול דרומי עם איראן או עם אפגניסטאן. הם ערכו דיון על המשך הדרך. הרוב החליט להמשיך לאסיה התיכונה, מרחק כ-3,000 קילומטר מקויבישב. בדרך נודע להם שהשלטונות הסובייטיים מכוונים את זרם הפליטים לסיביר. כדי להתקדם למחוז חפצם, הם ירדו בתחנה קרובה ופנו למשטרה לבקש אישור להגיע לאזור טשקנט. השלטונות לא נענו להסבריהם ולנימוקיהם. הבעיה נפתרה ללא אישור רשמי, באמצעות שוחד לכרטיסן ברכבת שנסעה לסמרקנד. רוב החברים עברו לג'ומה,¹² והתארגנו בקבוצות שיתופיות. כך גם נהגו חברי הקיבוצים אחרים.¹³

מרדכי רוזמן ומוטק רוטמן הנהיגו את השומר הצעיר באסיה התיכונה, בשלב ראשוני זה. הם חשבו על איתור חברים נוספים שיגיעו ועל ארגון התנועה. בשיטות שונות הם איתרו את חברי התנועה הבאים לטשקנט. חלק מאנשי ריכוז וילנה היו מוכרים להם, אולם ברצותם לאתר גם את אנשי התנועה הלא-מוכרים, הם נהגו להשמיע בתורים לאוכל שיר עברי השגור בפי חברי התנועה והתבוננו בתגובה, וכך הצליחו ללכד גרעין תנועתי מעשרות אלפי פליטים שהגיעו לטשקנט. אולם טשקנט המוצפת בפליטים הייתה מלכודת מוות בחורף 1941-1942. רעב, תנאי סניטציה ירודים, לכלוך ומחלות היו מנת חלקם של עשרות אלפי פליטים. גם הממשלה הסובייטית וגם השלטונות המקומיים לא הצליחו להתמודד עם

11 עדות שלושה (שרה) ושלמה מן, 14.7.1972, א"מח"ה, אינ. 368 (להלן: עדות מן, עדות שלושה).

12 שם המסגד המפואר בעיר חיווה שבאוזבקיסטאן.

13 עדות צבי בוכרוב, 6.11.1971, א"מח"ה, אינ. 368 (להלן: עדות בוכרוב); עדות ישראל גלזר, ללא תאריך, א"מ, 834 A (להלן: עדות גלזר); עדות ברוך יחיאלי, 15.7.1971, א"מח"ה, אינ. 368 (להלן: עדות ברוך יחיאלי); עדות זישו אוסטרובר, 28.9.1971, שם, אינ. 368 (להלן: עדות אוסטרובר); עדות אברהם טופח בתוך: קובץ חיים: סיפורים אישיים, בית זרע 1997, עמ' 153-160; עדות שעה שייק, שם, עמ' 313-321; עדות יוסף רורמן, שם, עמ' 296-303.

הבעיה. וכך תיאר מרדכי רוזמן בעדותו את הרגשתו ביחס לחייהם באוזבקיסטאן, הרגשה שהייתה נחלתם של כל חברי התנועה: 'למען קיום התנועה, למען קיום אנשי, כדי לדעת לתכנן מבצעים מאורגנים וקצת להתמודד עם החיים, מוכרחים בראש ובראשונה לחכות יחד באיזושהי פינה [...] להירשם ולהרוויח את לחמך, שלא תהיה נתון לסכנת רעב'.¹⁴ בתורם אחרי אפשרויות קיום עברו קבוצות של חברי התנועה למקומות אחרים. היו שעברו לאוזבקיסטאן: טשקנט, יאנגי-יול, ג'זאק, ג'ומה, סמרקנד (בשני היישובים האחרונים היו הרכיזים הגדולים של התנועה, מעל חמישים או שישים איש),¹⁵ ובאחרונה התיישבה קבוצה של כחמישים חברי קיבוץ 'בחזית' כבר ביולי 1941. כן היו בקארשי, בבוכארה ובנאמאנג'ן, דרומית-מזרחית לטשקנט. אחרים עברו לטורקמניסטאן: צ'ארדז'או ומארי, דרומית-מערבית לטשקנט בכון איראן. היו שפנו לטג'יקיסטאן: נינאבאד וסטלינאבאד (שבה התגוררו חברי קיבוץ 'הבוקע-המנוף', ובקרבת המקום, בקולחוז, התיישבו חברי קיבוץ 'במנהרה' מרובנו), והיו ששמו פעמיהם לקזחסטאן: ג'אמבול ואלמה אטה. הייתה זו פזורה שנפרשה על פני אלפי קילומטרים. המשמה הבאה הייתה ליצור קשר בין כל המקומות שבהם התיישבו חברי התנועה, לתחזק את מה שכונה 'הקו',¹⁶ שבמובן הפיזי היה מסילת הברזל המחברת בין היישובים שבהם התגוררו חברי התנועה, ובמובן האידאולוגי – שמירת קשר רעיוני בין החברים.

מרדכי רוזמן ומוטק רוטמן סיירו לאורך אותו 'קו' כדי לשמור על קשר עם החברים, עד למאסרם בינואר 1942. הם ריכזו את הפעילות התנועתית, שהתבטאה באיסוף כתובות של חברים, בהקמת חוליות פעולה במקומות שונים, בהצבת אנשי קשר 'על גלגלי הרכבת', כדי שיחפשו אנשי תנועה נוספים, בסימון מקומות מגורים חדשים לקבוצות החברים שיגיעו, בהבטחת אמצעי מחיה וחיפוש מקורות כספיים ובחידוש קשרי דואר עם ארץ ישראל. מוטק רוטמן ועקב ליסק (מקיבוץ אלגביש, שהיה מהאנשים הבולטים בריכוז וילנה שהתיישבו בסמרקנד, ועבד כמהנדס בבית חרושת לעורות) הופקדו על ביור דרכים לעלייה וחיפוש נקודות מעבר לאיראן, על קיום יחסים עם פליטי פולין היהודים ויצירת מגע עם יהודי ברית המועצות, ועל מגע עם הנציגים הדיפלומטיים של פולין.

הסיוורים לאורך 'הקו' יצרו קשרים עם מאות אנשים, ובהם שלמה קלס, שהיה פעיל במחתרת לכוב ואף הוא עסק בקשרים על 'הקו', ועם יצחק וידוקלה מההנהגה הראשית של ליטא. רוזמן ורוטמן יצאו עם קבוצה של 15-20 איש לעיירה קארשי, שם עבדו בבניין ובעבודות אחרות, ועם זאת החזיקו דירה בטשקנט לצורך עבודת התנועה, בעיקר לקבלת הדואר, עורק החיים של התנועה.¹⁷ בדירת 'השיתוף' בקארשי, בנוכחות כעשרים חברים,

14 עדות רוזמן.

15 עדות אוסטרוב.

16 שלמה קלס, גבולות, מחתרת ובריחה: פעילות ציונית חלוצית בברית המועצות וקשרים עם היישוב בארץ, 1941-1945, תל-אביב 1989 (להלן: קלס, גבולות), עמ' 42.

17 הקשר התקיים באמצעות שירות 'דואר שמור' (poste restante) בדואר המרכזי בטשקנט. המעוניינים

הכריזו על עצמם רוזמן, רוטמן וקלס כעל 'הנהגת התנועה במרחקים'.¹⁸ הביוגרף של מוטק רוטמן הוסיף שגם יצחק וידוקלה, טוביה כגן ויעקב ליסק הוכרו כחברי הנהגה.¹⁹ התיאור שלו שונה במקצת מתיאורו של קלס. ההנהגה לא הוכרזה באופן חד פעמי אלא לאחר התייעצות בין החברים הפעילים, שכונתה בפיהם 'חידוש מסגרת התנועה'. קלס ורוזמן הצטרפו לפי עדות זאת להנהגה בשלב מאוחר יותר. איש מנותני העדויות המאוחרות לא זכר את התאריך המדויק של ההכרזה, אם זו אכן הייתה. אבל בין שהייתה ובין שלא הייתה, קיומם של הפעילים שלקחו על עצמם את הארגון התנועתי היה מסגרת בעלת משמעות גדולה לקיום התנועה.

המגמה שאפיינה את הריכוזים השומריים באסיה התיכונה מבחינת הארגון הפנימי היה טיפוח אורח חיים שומרי, קומונלי, המבוסס באופן וולונטרי על קופה משותפת, על חיי עבודה ועל עזרה הדדית. ב'דירות שיתוף' התגוררו קבוצות קטנות של שלושה-ארבעה חברים ביחד, ולעת ערב נהגו להיפגש עם 'שיתופים' אחרים, לאכול יחד ארוחת ערב, ללמוד עברית, לשיר שירי ארץ ישראל, לדון בבעיות השעה, בענייני המשטר ובעיקר למצוא כוח נפשי בתוך ה'ביחד' מול יחסו העוין של השלטון הסובייטי. במפגשים אלה הועלו זיכרונות מן העבר על התנועה, על תאריכים משמעותיים בתולדות הקיבוץ הארצי, על החלום להיות חלק ממנו. השיחות היו רוויות רגש, כל פגישה עם חברים הייתה חוויה, כל גילוי ציוני – משאת נפש. ספר של ביאליק שנמצא במקרה, היה אוצר. 'שמרנו על הספר כמו על קמע'.²⁰ בלנינובאד, בירת הרפובליקה הטאג'יקית, נקבצו כעשרה חברים, שאמנם לא גרו ביחד, אבל חיו חיי קומונה. השיתוף התבטא גם בחלוקת חבילות הסיוע שהחלו להגיע באפריל 1942 מהמשרד הארצישראלי בטהראן. חברי התנועה ראו בחבילות שהכילו בעיקר בגדים ומעט מזון, עזרה חשובה של התנועה בארץ לחבריה בברית המועצות. חלק ניכר מהחבילות הגיע לטשקנט, לג'ומה ולסמרקנד כשהן רשומות על שמות חברי התנועה. החבילות נחשבו רכוש התנועה כולה. הן נמכרו והכסף עבר לקופה משותפת, למימון צורכי התנועה. איש מהנמענים לא לקח את החבילה לעצמו. לא במשך כל התקופה ולא בכל מקום היה אפשר להחזיק בקופה משותפת, אולם החברים עשו מאמץ לסייע לנזקקים.²¹ הנאמנות לחבר והעזרה ההדדית נתגלו במלוא גדולתן בעת פציעתה הקשה של סלושיה מן. שלמה וסלושיה, מפעילי התנועה וחברי המזכירות שלה, התגוררו בסמרקנד. אחרי המאסרים של פעילי התנועה רוזמן, ליסק ורוטמן, נהגו החברים במשנה זהירות בענייני התנועה. בסוף שנת 1943 הרגישו סלושיה ושלמה שעוקבים אחריהם והחליטו להסתלק מיד מהמקום. הם עלו

קיבלו את דברי הדואר באשנב. השירות נועד לאנשים ללא מען קבוע, וחברי השומר הצעיר ניצלו אותו לקשר עם ארץ ישראל ועם נציגי הסוכות היהודית בטהראן, אך המשטרה החשאית עקבה אחריהם.

18 קלס, גבולות, עמ' 42.

19 עזרא ריבליס, ברזל מעבר למסך, תל-אביב 1981 (להלן: ריבליס, ברזל), עמ' 29.

20 עדות מן.

21 עדות ברוך יחיאלי.

לרכבת, אולם לא יכלו לרדת בתחנה כלשהי מחשש ממאסר, לפיכך החליטו לקפוץ ממנה בזמן נסיעתה, כפי שנהגו בפעמים קודמות. אולם הפעם לא צלח הדבר בידי שלושיה. היא קפצה, רגלה נתפסה ונקטעה והיא אושפזה בבית חולים בזירבולאק. הידיעה על האירוע נפוצה בכל הריכוזים השומריים שהתגייסו לסייע. חברות התגייסו לסעוד אותה בבית החולים, וסייעו למאבק על הצלת חייה, החברים עברו מריכוז אחד לשני וערכו מגבית. כסף רב, שנועד למטרה אחרת, יציאה מברית המועצות, נאסף למענה, ובסופו של דבר חייה ניצלו.²² סיוע הוגש גם להצלתו של מרדכי רוזמן מהנ-ק-וו-ד ולהברחתו חזרה לשטחי פולין ששוחררו, בדצמבר 1944. יעקב שוורץ, חברו של רוזמן לקיבוץ הכשרה בריכוז וילנה, שעבד קשה בסמרקנד כסנדלר וחי בעוני מרוד, נתן את כל כספו שחסך לעת צרה, כ־30,000–40,000 רובל, לשם הברחתם של רוזמן וקלס לפולין. אהרון רודניצקי נתן שעון זהב, כל רכושו, למימון אותה מטרה.²³ התנהגות זו הייתה מעוגנת בקודים חינוכיים-חברתיים של התנועה, ומקרים אלה מעידים שבשעת מצוקה היא עמדה במבחן.

דומה כי באופן פרדוקסלי דווקא באסיה התיכונה, הרחק מהקיבוץ הארצי, נתגשמה משאלתו של מאיר יערי משנת 1921, לעצב את התנועה ברוח 'הנשמה השתפנית', שמשמעותה חברה בעלת ערכים קהילתיים מוסריים גבוהים. את החברה הזאת כינה יערי, בהשפעת א"ד גורדון וגוסטב לנדאואר שזקקו למושג 'נשמה שתפנית', 'עדה'.²⁴ לדבריו, לעדה כוח חיים גבוה, והיא לא תתנוון במלחמתה עם הלחץ החומרי. בניגוד למפלגה, שאינה צורת חיים אלא צורת ארגון, העדה היא צורה מתרקמת מאליה, על יסוד הסכם, מתוך נגיעה לשיתוף, ומשאירה חופש וכיוון לכל יחידה חברתית אם היא זקוקה לכך. 'העדות אינן סובלות שלטון, הן בונות להן רקמה אנרכית בהתחברותן החופשית'.²⁵

עמדו להם, לריכוזים השומריים, אותן תכונות אשר ציין יערי במשנתו המוקדמת כמשאת נפש של התנועה. מתוך מיאוס וסלידה מן השלטון הסובייטי, ואולי גם מברידות, מתנאי חיים קשים וממתח, נתהוו בברית המועצות עדות וולונטריות, מבוססות על רצון טוב של היחיד, בעלות חיוניות גדולה וכוח עמידה ללא הנהגה ריכוזית ממשית, עדות שחיו במחותרת מפני השלטון המרכזי והיו מלוכדות באידאל משותף, לאומי וחברתי, משוחרר מהנוסחאות המרקסיסטיות. חיי הריכוזים השומריים באסיה התיכונה מזכירים את האידאל הראשוני של השומר הצעיר מתקופתו הטרומ מרקסיסטית, את אידאל העדה השתפנית, כביטוי לסוציאליזם אנרכיסטי-הומני.

22 עדות יהושע שושקיס, 12.3.1981, המדור לתיעוד בעל פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, (17) 20 (להלן: עדות שושקיס).

23 עדות קלס.

24 מאיר יערי, 'מתוך התסיסה', הפועל הצעיר, 28.1.1921. על רעיון הקהילייה (Gemeinschaft) ראו, מתתיהו מינץ, חבלי נעורים: התנועה השומרית 1911–1921, 'ירושלים תשנ"ה', עמ' 297–325; חלמיש, יערי, עמ' 80, 100, 107, 118, 167, 168.

25 יערי, 'מתוך התסיסה', שם.

מתוך אותה מחשבה של התמקדות בעיקר בקיום התנועתית החברתי, ושל זניחת הטפל בעיניהם, האידיאולוגיה המרקסיסטית, רקמה התנועה מערכת יחסים של אחווה עם חברי תנועת דרור המעטים שאף הם נקלעו לאסיה התיכונה. שני פעילי דרור שחזרו מהגולגים הסובייטיים, אוסקר הנדלר וצבי מלניצר (נצר), שימשו הנהגת דרור באסיה התיכונה. הם נתקבלו כשותפים מלאים לכל החלטות השומר הצעיר ואף נחשבו מבחינת הגשת עזרה כלכלית לחברי התנועה לכל דבר, 'בלי שום חשבונות וחישובים'.²⁶ אוסקר הנדלר התגורר יחד עם מרים יחיאלי מהשומר הצעיר באותה דירה בסמרקנד. הוא קיבל הוראות והנחיות מהקיבוץ המאוחד בארץ ודיווח עליהן לחברי השומר הצעיר. באופן רשמי נערכה בנובמבר 1941, בכוכארה, פגישת תיאום שבה נכחו מוטק רוטמן ומרדכי רוזמן מהשומר הצעיר ואוסקר הנדלר מדרור. הם החליטו לקיים קשרים הדוקים, להחליף מידע בענייני המעברים בגבולות ולהופיע במשותף לפני השלטונות הפולניים והמוסדות בחוץ לארץ ובארץ ישראל. דרור והשומר הצעיר התנהלו באסיה התיכונה כתנועה אחת, אף כי לא הוכרז איחוד באופן רשמי. תנאי החיים והריחוק ממרכזי הכוח שלהם בארץ ישראל, הקיבוץ הארצי והקיבוץ המאוחד, אילצו את שתי התנועות לזנוח את ההבדלים ביניהן.

בין התפקידים שנטלו על עצמם אנשי השומר הצעיר ששהו בברית המועצות היו הפצת המודעות היהודית והציונות בקרב יהודי ברית המועצות. שליחות זו נעשתה בזהירות, תוך בדיקת גישתו של היהודי הסובייטי למשטר. הם נוכחו לדעת שאצל רבים מיהודים אלה, בהם גם חברי מפלגה נושאי תפקידים בכירים, בלטה מגמה לזכור את יהדותם ולפעמים גם את ציונותם, והייתה בהם שאיפה להנחיל את הזיכרון לבניהם. מתוך ההתכוננות בחיי היהודים הסובייטיים ומתוך השיחות שניהלו אתם, הגיעו אנשי השומר הצעיר למסקנה שבברית המועצות קיימת 'בעיה יהודית'. קיים ריכוז לאומי גדול, שנהנה אמנם משוויון זכויות, אבל רואה את עצמו נבדל מבחינה לאומית ותרבותית. הם גם הבחינו בעובדה שהמשטר הסובייטי אינו מסוגל לפתור בעיה זו, אם כי עשה בשנות העשרים מאמצים בתחומי הפרודוקטיביזציה והפתרון הטריטוריאלי (המושבות היהודיות החקלאיות באוקראינה, בקרים, תכנית בירוביג'אן), אבל מאמצים אלה נכשלו. יהודי ברית המועצות סובלים ו'חולמים על שיקום הקשר שלהם עם היהדות'.²⁷ במקרים רבים באו לידי ביטוי שותפות הגורל היהודי והסולידריות היהודית כאשר סייעו יהודי ברית המועצות לחברי התנועה במצוקתם, שעה שהשלטונות הסובייטיים התנכלו להם.²⁸ יהודי בוכארה התעניינו בחברי התנועה על רקע זיקתם היהודית-דתית, והם נתנו לה ביטוי בחגים יהודיים שבהם הזמינו את חברי התנועה לבתיהם לחוג עמם. רוב יהודי בוכארה היו נטולי זיקה ציונית, וכשינסו לדבר אתם על ציונות, ענו: 'המולדת שלנו היא פה'. לעומת זאת רבים אחרים, פליטים מהשטחים האירופיים, ובעיקר המשכילים שבהם, היו חדורי רוח לאומית-ציונית, דיברו

26 עדות רוזמן.

27 עדות סלושיה; עדות מן.

28 עדות בוכרוב; עדות ברוך יחיאלי.

עברית וציטטו את משוררי התחייה. היו בהם שביקשו לחבור אל חברי התנועה בשוכם לפולין.²⁹ חברי התנועה ראו פוטנציאל ציוני גדול ביהודי ברית המועצות, לכן התגייסו להיות שליחי התנועה הציונית, נציגי הלאומיות היהודית. אבל כתנועה שעומדת מחוץ לחוק, נרדפת, היו אפשרויות הפעולה שלהם מוגבלות ביותר וכרוכה בסכנות.

המאמצים לנטוש את ברית המועצות בדרך חוקית

המטרה העיקרית שהציבה לעצמה התנועה הייתה העלייה לארץ ישראל. נסתמנו שתי דרכים ליציאה מברית המועצות: האחת – יציאה רשמית, חוקית, השנייה – בלתי חוקית. הם חשבו שהיציאה החוקית לא הייתה בלתי אפשרית מפני שבאביב 1941 אפשרה ממשלת ברית המועצות עלייה מווילנה, שהייתה אז תחת שלטונה. גם הדולרים, שבחלקם נעשה שימוש, עדיין נותרו בבנק הממלכתי במוסקבה, רשומים על שמו של מוטק רוטמן. השיקול היה שאפשר לפעול שוב בדרך של קבלת סרטיפיקטים תמורת תשלום בדולרים, אבל נוסף גורם חדש. ההסכם בין ברית המועצות לבין פולין מ-30 ביולי 1941 העניק תקווה לפליטים יוצאי פולין, גם לאלה שנאלצו לקבל דרכון סובייטי במסגרת מדיניות הפספורטיזציה, שיוכלו לשוב ולקבל את אזרחותם הפולנית.³⁰ ההנהגה המקומית של השומר הצעיר התכוונה להתקשר עם הקונסוליה הפולנית כדי להסדיר דרכונים פולניים לחברי התנועה, ואז, כאזרחי פולין, לקבל רישיון לצאת מברית המועצות כבר לפני תום המלחמה.³¹

לשם כך נשלחו מכתבים ומברקים לקיבוץ הארצי ולמוסדות היישוב (למחלקת העלייה של הסוכנות, למוסד לעלייה ב'), ועל חלקם אף נתקבלו תשובות. משה זילברטל (זרטל), פעיל בקיבוץ הארצי, למשל, הפנה אותם בנובמבר 1941 לקונסול הבריטי בקויבישב, תשובה שעורדה אותם לפעולה נוספת.³² ההתכתבות עם חוץ לארץ הייתה מעשה נועז ומסוכן ביותר, ורק תמימותה של הנהגת התנועה, שערך סוף שנת 1941 לא התנסתה במאסרים ובחקירות, הניעה אותה לפעולה כה גלויה ובלתי זהירה. בשלהי 1941 פנו פעילי התנועה לקונסוליה הפולנית בבוכארה וליאן קוופינסקי (Jan Kwapinski), נציג פולני בכיר בטשקנט – ממנהיגי המפלגה הסוציאליסטית (ה-PPS), שזה עתה שוחרר מאחד הגולגים הסובייטיים ונתמנה לנציג הממשלה הפולנית בטשקנט – בבקשה לסייע ליציאתם מברית

29 עדות מן; עדות סלושיה.

30 בספטמבר 1939 כבשה ברית המועצות את אוקראינה, ביילורוסיה ואזור זגלמביה הפולני. מדיניות הפספורטיזציה שלה קבעה שכל האזרחים הפולניים שישבו באזורים אלה יהיו לאזרחים סובייטיים. בהסכם מאיסקו-שיקורסקי מיולי 1941 הכירה ברית המועצות בבעלי לאום פולני כאזרחי פולין. ההסכם היה תקוותם של פליטים יהודים מפולין, שהשלטון הסובייטי יתיר להם לעזוב את ברית המועצות, אולם בדצמבר 1941 הושבה מדיניות הפספורטיזציה. יומן יצחק שורוצברט, 27.1.1942, ארכיון יד ושם (להלן: אי"ו), חטיבה M-2, תיק 751A, עמ' 130, 183. ראו גם - Documents on Polish Soviet Relations, London 1967, Vol. 2, p. 157

31 עדות רוזמן.

32 המברק מובא אצל קלס, גבולות, עמ' 270.

המועצות.³³ הנושא שנדון עם קוופינסקי היה התגייסותם של צעירים יהודים, חברי השומר הצעיר, שאותם הכיר קוופינסקי כשעבד במרכז המפלגה הסוציאליסטית בפולין, לצבא אנדרס, שזה עתה התחיל להתארגן בהתאם להסכם מאיסקי-שיקורסקי. חברי התנועה רצו להתגייס לצבא אנדרס כדי לזכות באזרחות פולנית, בתקווה שיוכלו באמצעותה לעזוב את ברית המועצות ולהגיע לארץ ישראל. מה גם שנודע כי צבא אנדרס עתיד לעזוב את ברית המועצות לאיראן ולארץ ישראל.

קוופינסקי דחה את פנייתם של חברי התנועה. עם זאת הציע להם לפנות לגנרל אנדרס באופן אישי, ואף סייע בארגון הפגישה. הוא הזהיר את מוטק רוטמן כי 'אנדרס הוא אנטישמי בדעותיו, שונא יהודים, איש הדור הישן של פולין, הסבור שכל יהודי הוא קומוניסט מושבע, ושלא יעז לגלות לו שהוא מייצג את פליטי השומר הצעיר או החלוץ, פן יעיר את זעמו וכל מטרת הפגישה עלולה להיכשל'.³⁴ ואכן, מוטק רוטמן נפגש עם אנדרס בטשקנט, במשרדי השגרירות הפולנית שבמלון 'נציונל'. הוא הציג את עצמו כאזרח פולני, טוראי בשירותה של פולין, המבקש – בשם קבוצת יהודים פליטים, כמה מאות צעירים נלהבים – לצרף אותם לצבא הפולני שארגנה הממשלה הפולנית הגולה בלונדון. רובם של הצעירים משתייך לתנועות הציוניות החלוציות, שמשאת נפשם היא להילחם בנאציזם. על שאלתו של אנדרס, מדוע מעוניינים הצעירים היהודים להתנדב דווקא לצבא הפולני המיועד לצאת לחוץ לארץ, כאשר הם אוהדי המשטר הסובייטי, ענה רוטמן, שיחסי פולנים-יהודים שלובים זה בזה ברגשי שנאה לנאצים. אנדרס דחה את בקשתו, וענה שהוא מוכן לגייס יחידים בהתבסס על בדיקה אישית.

תגובתו של אנדרס תאמה את מדיניות ממשלת שיקורסקי, אשר הורה בגלוי, בשיחתו עם יצחק שוורצברט,³⁵ נציג הציונים הכלליים במועצה הלאומית הפולנית בלונדון, כי אין זה אינטרס של הצבא הפולני המתהווה להגדיל את אחוז היהודים בו יתר על המידה. למרות ההתנגדות לגיוס מוגבר של יהודים, הוציא אנדרס פקודה ב־30 בנובמבר 1941, שבה נקבע כי ליהודים אזרחי פולין אותה זכות ואותה חובה לשרת בצבא הפולני, כמו לכלל האזרחים האחרים של הרפובליקה. בצבא יש להתייחס אליהם בצורה שווה כמו אל כל האחרים – יחס כן ולבבי, ובאותה מידת אמון שרוחשים לכלל החיילים המשרתים בכוחות המזוינים הפולנים. כמו כן ציוותה הפקודה להילחם בכל גילוי של אנטישמיות וגזענות.³⁶ הפקודה ניתנה בשל רגישות הממשלה הפולנית הגולה לדעת הקהל במדינות בעלות הברית, מתוך רצון להצטייר כממשלה שאינה מפלה לרעה את היהודים. אולם פקודה לחוד ומעשים לחוד. עדויות רבות מורות על דחיית מועמדים יהודים לגיוס לצבא אנדרס, הן חברי

33 עדות רוזמן; מוטק רוטמן העיד על שתי פגישות עם קוופינסקי, ריבליס, ברזל, עמ' 46-47, 50.

34 ריבליס, ברזל, עמ' 48.

35 יומן יצחק שוורצברט, 27.1.1942, אי"ו, חטיבה M-2, תיק 750A, עמ' 34.

36 מובא אצל קלמן נוסבאום, חלקם של היהודים בארגון ובפעולות הלחימה של הצבא הפולני בברית המועצות, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 1979 (להלן: נוסבאום, חלקם של היהודים), עמ' 57.

תנועת השומר הצעיר,³⁷ והן צעירים יהודים אחרים.³⁸ הנימוקים לדחייה בלשכות הגיוס היו שונים ומשונים – חוסר הכשרה צבאית לפני 1939, אי כשירות בשל מצב בריאותי, אי נאמנות לפולין. אבל הסיבה האמתית לאי גיוסם הייתה אנטישמית: הסירוב 'לייהר' את הצבא. מתוך כ־20,000 מתנדבים יהודים התקבלו לצבא אנדרס רק מעטים, ובהם יחיאל לבבי מקן ברנוביץ', שגויס באוקטובר 1941 בתחילת ההתארגנות; אולי התקבל משום כך. לפי עדותו היהודים לא נתקבלו ליחידות קרביות, לא נשלחו לקורס קצינים ולא קיבלו תפקידים פיקודיים. כמו כן עשה הפיקוד העליון מאמצים לסלק את המגויסים היהודים מהצבא, בדרך של מציאת פגם גופני בבדיקות רפואיות חוזרות ונשנות.³⁹ האפשרות לצאת מברית המועצות באמצעות התגייסות לצבא אנדרס נכשלה אפוא. אולם חברי התנועה לא התייאשו והוסיפו לבקש דרכים אחרות, חוקיות אף הן.

ב־3 בדצמבר 1941 חתמו שיקורסקי וסטלין על הסכם לשיתוף פעולה, שכלל העברת 25,000 חיילים מתחומי ברית המועצות לאיראן, לסייע לצבא הבריטי. בסופו של דבר פונו לאיראן בשנת 1942 כ־114,000 פולנים, חיילים ומשפחותיהם. הסכמתו של סטלין לפינוי הצבא הפולני והאוכלוסייה האזרחית הפולנית נבעה מהחשש מיצירת צבא פולני עוין בתוך ברית המועצות וממעורבות פולנית בענייניה הפנימיים.⁴⁰ לחברי התנועה נודע על הפינויים הצפויים, ובתחילת 1942 הם גייסו את מיטב המאמצים לצאת מברית המועצות בין המפונים הפולנים.

ניסיונות היציאה התמקדו בחיפושים אינטנסיביים אחרי קולונל פולני בשם קלמנס רודניצקי, שהגיע מטהרן ובאמתחתו מכתב מראובן שפר, שליח הסוכנות היהודית בטהרן, ששימש בעבר מזכיר המשרד הארצישראלי בוורשה ובווילנה, אל אוסקר הנדלר, פעיל דרור. המכתב כלל הודעה על הסכם המאפשר יציאת חלוצים מברית המועצות. לרוע מזלם של חברי החלוץ לא מצא הקולונל רודניצקי את אוסקר הנדלר. השמועות על המכתב שהביא רודניצקי ורמזים על כך במכתבים מהארץ נפוצו בין חברי התנועה והם חיפשו את רודניצקי במחנות הצבא הפולני ברחבי אסיה התיכונה. בין המחפשים היה שמואל פרליבטר (נעמן), ששמע כי הלה נמצא במטה הפולני ביאנגי-יול, לא רחוק מטשקנט. הוא נסע לשם והיה עד לסיומו של הפינוי הפולני שלושה במחנות דרמטיים.⁴¹ מאות אלפי פליטים יהודים התדפקו

37 עדות בוכרוב; עדות מן; עדות שמואל פרליבטר (נעמן), 7.12.1971, א"מ, A.1532.11 (להלן: עדות פרליבטר).

38 יצחק שוורצברט אסף ביומנו עדויות של חיילים יהודים, שסיפרו על דחיית מתנדבים יהודים רבים בידי צבא אנדרס, או על התעללות ביהודים שגויסו. יומן יצחק שוורצברט, א"י, חטיבה M-2, תיק 751, 13.9.1942, עמ' 155-156.

39 עדות יחיאל לבבי, 6.12.1972, אמח"ה, אינ. 368.

40 יומן יצחק שוורצברט, א"י, חטיבה M-2, תיק A 751, עמ' 130, וכן 14.12.1942, עמ' 207.

41 עדות פרליבטר. וכן על פרשת החיפושים אחר קולונל רודניצקי ראו עדויותיהם של אוסטרובר, ברוך יחיאלי, קלס, בוכרוב, גלזר.

על דלתות הצבא הפולני בבקשה לצרפם לרכבת הפינוי, והפולנים סירבו לקבלם. היהודים ערכו מעין הפגנה במגרש המטה הצבאי, והמשטרה הפולנית היכתה בהם כדי לפזרם. בתוך המהומה הבחין פרליבטר בקציין פולני גבוה. היה זה הקולונל רודניצקי, שסיפר לו כי למחרת עתיד לצאת הטרנספורט האחרון, וייתכן שטרנספורט נוסף יהיה רק בעתיד הרחוק. לפי עדותו של פרליבטר, רודניצקי היה מוכן לצרף לרכבת הפינוי את כל חברי החלוץ שנמצאו במקום, בתנאי שירוכזו בתוך חצי שעה. זו הייתה משימה בלתי אפשרית, שכן בפרק זמן זה צריך היה גם להגיש את רשימת היוצאים לאישור השלטונות הסובייטיים. לפרליבטר עצמו היה מסמך שהעיד שלא התגורר בברית המועצות לפני המלחמה, ולפיכך הותר לו לצאת. יתר חברי התנועה לא אותרו בפרק הזמן הקצר, והאפשרות ליציאת חברי התנועה באופן חוקי מברית המועצות הוחמצה. אולם פעילי התנועה – שלמה קלס, ישראל גלזר, מיכאל ליטוואק ומניה ריכטר (מרים יחיאל) – לא התייאשו, והקדישו מאמצים ליצירת קשרים עם השגרירות הפולנית. קלס וגלזר נפגשו עם הקולונל רודניצקי, ביאנגי יול ובקובישיב, אבל פגישותיהם לא נשאו פרי. חשוב להדגיש שאפשרות היציאה הייתה תלויה ברצונו הטוב של איש אחד, הקולונל רודניצקי. לא הייתה מדיניות של השלטונות הפולניים או הסובייטיים. בשל צירוף המגמות הפוליטיות הסובייטיות והפולניות נותרו חברי התנועה, כמו מרבית האוכלוסייה היהודית-פולנית, בשטחי ברית המועצות. רק ארבעה-חמישה אחוזים מכלל המפונים היו יהודים (כ־6,000, אזרחים וחיילים).⁴²

גם הממשלה הפולנית בלונדון וגם שלטונות ברית המועצות היו מעוניינים שהיהודים יישארו בברית המועצות. הפולנים – כדי להיפטר מהיהודים, והסובייטים, כדי להשתמש ביהודים ובמיעוטים אחרים לפתרון שאלת גבולה המערבי של ברית המועצות. הענקת אזרחות סובייטית ליהודים תושבי אוקראינה וביילורוסיה לשעבר נועדה להסדרים טריטוריאליים רצויים לברית המועצות לאחר תום המלחמה. טיעון שהאוכלוסייה המיישבת שטחים אלה היא בעלת אזרחות סובייטית, יקנה לברית המועצות זכאות לספח אותם. אולם בזמן שהמדיניות הסובייטית הייתה עקיבה וחד משמעית, הייתה המדיניות הפולנית בעלת מגמות סותרות: השאיפה להיפטר מהיהודים מצד אחד, והכמיהה לשלטון על שטחי הספר המזרחיים שלה מהצד האחר. לפיכך לא במקרה נכשלו ניסיונות היציאה של חברי התנועה מברית המועצות בשנת 1942. בכך תמו הניסיונות לצאת את ברית המועצות בדרך חוקית, ניסיונות שהתחדשו לקראת סוף המלחמה, בשנת 1944, במסגרת הצבא הפולני הקומוניסטי, הדיוויזיה על שם תדיאוש קושצ'יושקו ('ונדה וסילבסקה'), ובמסגרת מדיניות הרפטריאציה של ברית המועצות.

42 יומן יצחק שוורצברט, אי"ו, 13.9.1942, חטיבה M-2, תיק 751, עמ' 175. נוסבאום מביא נתונים שונים במקצת: מספר היהודים המפונים הוא 3,588 שהם כ־3.1 אחוזים מכלל המפונים. נוסבאום, חלקם של היהודים, עמ' 68.

הברחת גבולות

אפשרות אחרת הייתה לחצות גבולות באופן בלתי חוקי, לאיראן ולאפגניסטאן, כפי שעשו בדרכם לוויילנה בראשית המלחמה. אנשי השומר הצעיר לא היו מודעים להבדלים בנסיבות ובתנאים שבין הליכה לוויילנה שבשליטת ליטא (ליטא הייתה 'עצמאית' כשמונה חודשים מאוקטובר 1939 עד אמצע יוני 1940) בטרם נסגרו הגבולות סופית ואוכלוסיית הפליטים נעה ממקום למקום, לבין ניסיונות יציאה מהשטח הסובייטי השמור היטב.

שני הפעילים העיקריים שניסו לארגן את ההברחה, רוטמן ורוזמן, ניזונו מהאתוס התנועתי של הציונות המגשימה, שאותו הם פירשו לחומרה. גם כשנעלו השערים, ונראה היה כי אפסה התקווה במדינת המשטרה הם שילמו מחיר יקר. הניסיונות לחצות את הגבול לאפגניסטאן כמו לקוחים מסרטי מתח וריגול. באמצעות קשריו הגיע רוטמן למבריה, יהודי בוכארי בשם איבראהים יוסף ג'אנוב, אשר קנה את אמונו בידיעתו הטובה למדי של השפה העברית, בהכרת מנהגי דת בסיסיים ואף בציטוט פסוקים מהמקורות. ג'אנוב הבהיר כי האפשרות המעשית היא לחצות את הגבול לאפגניסטאן, מרחק של 600 קילומטר דרומית לטשקנט. תכנית המסע של המבריה כללה נסיעה עד הגבול, נהר אמור-דאריה, במשך כיומיים, ולאחר מכן חצייתו בסירה. המחיר לנפש היה 10,000-20,000 רובל. רוטמן ורוזמן החליטו להמשיך בקשריהם עם המבריה והראשון יצא לעיירת הגבול טרמס לבדוק מקרוב את נתיב הבריחה.

הנסיעה והשהייה בעיירת גבול ללא אישור השלטונות היו כרוכות בסכנה, שכן רק לתושבי קבע הותר לשהות בה. עד מהרה התברר שללא כסף לא תהיה התקדמות. משפחת שוואב, משפחה אמידה שמוצאה מריגה, הייתה מוכנה לממן הברחת חבר תנועה אחד או שניים. ההנהגה נטלה ממנה 'הלוואה' ושלחה מברק לירושלים: 'אבא שלנו חייב למשה קליין חובות גדולים. מבקשים להחזיר בביקור הראשון 2,000 לירות'. על החתום 'גלטום' (כסף, כינויו של רוטמן במברקים ובגלויות ששלח למוסדות ולאישים בארץ).⁴³ ההתכתבות הייתה מוצפנת ונעשתה ברמזים, כפי שנהגו בריכוז וילנה בזמנו. התשובות הגיעו באיחור ולפעמים לא נתקבלו כלל, והקשר לא היה רציף. לימים התברר כי חלק מההתכתבות עם ארץ ישראל נפל לידי הבולשת הסובייטית אשר עקבה אחר חברי התנועה.

מאיר הוכברג הסכים להיות החלוץ בבדיקת המסלול. בדיעבד הסביר רוזמן את הסכמתו של הוכברג ב'אווירה של משמעת, רצון טוב' ששררה אז. 'אני חושב שמאיר ראה את זה לעצמו מצד אחד כתפקיד – מצד שני ככבוד'.⁴⁴ שיגורו של מאיר הוכברג לאפגניסטאן קיבל בסיפורו של רוטמן גוון אפוקליפטי: 'לפני היציאה לדרך נסעתי תחילה אל מקום מגוריו של מאיר הוכברג בעיר קארשי, שם נמצאו כעשרים חברי השומר הצעיר. סיפרתי להם על הסיכוי הנפתח לפנינו ועל כך שמאיר מתנדב להיות הראשון. היינו אופטימיים

43 ריבלים, ברזל, עמ' 43.

44 עדות רוזמן.

מאד, כאילו היו אצבעותינו ממששות כבר את כנף אדרתו של המשיח. הגאולה נראתה כה מוחשית עד כדי אי־יכולת לשאת עוד.⁴⁵ רוטמן ליווה את הוכברג לעיירת הגבול טרמס, ובטרם פרידה שינן לו שוב ושוב שאם ייתפס עליו לשלוח מכתב בנוסח, 'הכול מצוין, המשך לשלוח אנשים'. עם עלות השחר נתקבל הפתק שכה חששו ממנו 'הכול מצוין'. עקבותיו של מאיר הוכברג נעלמו, והוא הצטרף לשורה ארוכה של קורבנות המהפכה הציונית. לימים הבינו שההברחה הייתה פרובוקציה שבוימה בידי השלטונות. המבריה היה איש נ-ק-ו-ד והם היו נתונים למעקב.

היו ניסיונות נוספים למעבר גבולות בלתי חוקי. קבוצת שומרים מליטא בראשות יצחק וידוקלה התארגנה באשחבר, שילמה למבריה, אך הוא לא הגיע והם חזרו למארי. ניסיון נוסף עשו חברי התנועה שישבו בג'ומה. הם דנו בחוסר המשמעות שבישיבה במקום, והגיעו למסקנה שאפשר למצוא פרצה בגבול עם איראן בעיר אשחבר. הוחלט שאחד מהם צריך לצאת למקום, לבדוק את המצב. השליחות הוטלה על יהושע סושקיס, שהיה עליו לעבור מרחק של אלפיים קילומטר בחוסר כול, עם חמישים רובל שהצליחו לגייס החברים בג'ומה. הוא הגיע ברכבות פליטים עד מארי ומשם ברכבת המהירה לטורק־סיב, בדרך לאשחבר. במרחק כעשרים־שלושים קילומטר מאשחבר הקיפו כוחות הנ-ק-ו-ד את הרכבת, סגרו את כל הקרונות וברדקו איש־איש בנפרד. סושקיס, שלא היה בכיסו כרטיס נסיעה, נאסר והואשם בניסיון להבריה גבול. אחרי מעצר של 24 שעות וחקירה מאומצת, הוא שוחרר והצטווה לעזוב את אשחבר. לפני שעשה כן סיפר לחבר מקיבוץ 'מנוף' שהגבול סגור, וכל מי שניסה לחצותו נעלם ללא סימן חיים.⁴⁶

פעילי התנועה הבינו שמסלול הברחת הגבולות אינו ריאלי, וזנחו את האפשרות הזאת. אולם השינויים בחזית המלחמה בראשית 1944 והתקדמותו של הצבא האדום לעבר פולין פתחו לפנייהם אופקים חדשים.

'זה לא סוציאליזם, וזה לא מרקסיזם': השלטון הסובייטי בעיני חברי התנועה באסיה התיכונה

אופיו של המשטר הסובייטי היה מוכר לחברי השומר הצעיר שחיו בשטחי פולין שנכבשו בידי ברית המועצות. חברי ריכוז וילנה (שעברה ביוני 1940 לשלטון סובייטי ישיר) הספיקו לחוש את אכזריותו של מנג'ונן המפלגה הקומוניסטית. המשפט והמאסרים של חברי המחתרת ה'פרו־ציונית' בשנת 1940 בלבוב, והיעלמותו של יאשיו ביקסגורן (חבר ההנהגה הראשית מגליציה, עורך כתב העת 'זב מלודיך' [Zew Mlodych]) במרתפי הנ-ק-ו-ד בוילנה, לא הותירו ספקות באשר לחירויות האדם בברית המועצות. עם זאת הם חיו בקרב אוכלוסייה ליטאית ופולנית, והמשטר הסובייטי על מאפייניו הטוטליטריים טרם הספיק להתבסס. כמו כן בהשוואה בין הכובש הגרמני לבין החייל הסובייטי נטתה כף הזכות לצד הסובייטי. חברי

45 ריבליס, ברזל, עמ' 44.

46 עדות סושקיס.

התנועה רצו להאמין כי התופעות השליליות הן תולדה של המלחמה ולאחריה יקום בברית המועצות המשטר הנכסף, השווינוני.⁴⁷ אולם לאחר התבססות השלטון הסובייטי היו שהגיעו למסקנה שלא רק המלחמה גרמה למצב, אלא גם טיבה של השיטה הפוליטית והכלכלית. המפגש הראשון עם המשטר הסובייטי באסיה התיכונה גרם הלא וכוזבה לרוב חברי התנועה. יחסם למשטר לא נקבע לפי הכתבים של אבות המרקסזם ופרשניהם הסובייטיים, לנין וסטלין, אלא מתוך התבוננות בסביבתם הקרובה. בהתבוננות נוקבת ראו מקרוב את עיוותי המשטר: לא גאולת האדם אלא שעבודו; לא שקיפות ואמת בחיים הפוליטיים אלא שקר ועמעום, שעיקרם פערים בין הרטוריקה הרשמית לבין מימושה. ביחסי העבודה שלטו רמייה, דיווחים שקריים, גניבה ושחד, אשר נבעו, לדעת חברי התנועה, מהפערים שבין דרישת השלטונות לבין יכולתו של היחיד לעמוד בהן. כבר אז, בשנים 1942-1945, הם מתחו ביקורת על השיטה הכלכלית, לאחר שראו מקרוב את דרך התנהלותה. הם הבינו כי מקור העוני והסבל של האוכלוסייה הוא בשיטה הכלכלית הטוטליטרית המונעת יוזמה ויצירה. ומעל לכל אלה מנצחים המשטרה והנ-ק-ו-ד, הביטוי המוחשי של מדינת משטרה, שבעיניה כל אחד חשוד בקונטר-רבולוציוניות, בריגול ובחבלה. בחיי היום-יום נתגלתה מציאות אפורה של רמת חיים נמוכה עד כדי עוני מנוון, בדירור, בביגוד ובמוזון. הקולחוז, גולת הכותרת של המהפכה הקומוניסטית, היה רחוק מבחינה אידאולוגית מהקיבוץ, וחברי התנועה לא יכלו להימנע מלערך השוואות.⁴⁸ שעה שהקיבוץ היה יצירה וולונטרית, בשותפות מלאה, הרי בקולחוז, שהחיים בו נכפו על ידי השלטונות, הרכוש הפרטי היה חשוב יותר מהקולקטיבי.

מרדכי רוזמן, אשר עבד עם עוד כעשרים חברי תנועה בקולחוז 'דז'ביגאטל' (מנוף) באזור קירוב, המחיש את בעיית הקולחוז בתיאור קטן של פיסת מציאות שלה היה עד:

עמדתי ליד נער בן 13-14, ונשברה לו הטוריה או המעדר. אז עומד לו הנער ובוכה. ניגש אליו הבריגדיר ושאל אותו, מה אתה בוכה? הנה אתה רואה, נשבר לי המעדר. של מי זה, הוא שואל, שלך, או של הקולחוז? של הקולחוז, הוא עונה. טיפש, מה אתה בוכה? המעדר הוא של הקולחוז, אז אתה צריך לבכות? אילו היה זה שלך [...] כשאנחנו שמענו את זה חשך עולמנו.⁴⁹

על סמך מה שראו עיניהם הסיקו חברי התנועה, כי הרעיון הקולקטיבי לא הוטמע בברית המועצות 23 שנים לאחר המהפכה, והקיים הוא מראית עין בלבד. המשכורות היו על פי מכסת העבודה שנקבעה ליום. אנשים חולים, מוגבלים, לא השתכרו דבר. הגילוי חולל בהם, כמי שחונכו להערצת ברית המועצות, זעזוע עמוק. הם היו עדים לכך שיחסי הגומלין בין הפרט לציבור הושתתו על אי אמון הדדי, ושהמשטר התעמר מבחינה כלכלית בחברי הקולחוז.

47 ראיון רוזמן.

48 עדות רוזמן.

49 שם.

יותר מכול השתאו חברי התנועה נוכח הרדידות התרבותית של אוכלוסיית הקולחוז. הדת הפרבוסלכית, על גילוייה המוחשיים בצורת איקונות רבים בכל בית, עדיין שלטה בכיפה, הוכחה לאחיותה הרופפת של האידאולוגיה המרקסיסטית. אנשי הקולחוז לא התעניינו באידאולוגיה ולא הרבו לקרוא. לא כך תיארו לעצמם חברי התנועה את יישומו של המרקסיזם בברית המועצות. בזמן שחברי התנועה בגטו ורשה היללו את המשטר הסובייטי, טענו כי השלטונות הסובייטיים הם הפרשנים המדויקים והאמתיים של תורת מרקס, וציפו לאוטופיה של מלחמת מעמדות כלל עולמית ולהקמת רפובליקה סובייטית בארץ ישראל,⁵⁰ הגיעו חברי התנועה באסיה התיכונה למסקנה הפוכה: המשטר בברית המועצות הוא סילוף תורתו של מרקס, משטר עריץ ומדכא, והמדינה הסובייטית היא מדינת משטרה על כל סממניה, ופעולתה נגד האדם אינה קשורה במלחמה. מסקנתם הייתה שהסוציאליזם בארץ ישראל הוא אחר, ייחודי. אם המשטר בברית המועצות הוא סוציאליסטי, לא נחוץ סוציאליזם בכלל. אולם אין מדובר בראייה חד ממדית של המשטר הסובייטי. חברי התנועה הכירו במורכבותה של התמונה הפוליטית הפנימית בברית המועצות, ולא התעלמו מיישומם של כמה עקרונות סוציאליסטים, כגון אספקת עבודה לכל דורש, הזכות לדיור, השכלה בסיסית לכול, ומעל לכול – ההכרה שברית המועצות נלחמת בנחישות נגד גרמניה הנאצית. היחס לברית המועצות נע על הציר שבין שלילה מוחלטת של המשטר לבין ההכרה שיש בו גם תופעות חיוביות. זאת ועוד, כ־270,000 יהודים מפולין מצאו מקלט בברית המועצות, ובהם כ־400 חברי תנועת השומר הצעיר שבסופו של דבר ניצלו הודות לכך. חברי התנועה היו מודעים לעובדה זאת, אם כי הבחינו שההצלה לא הייתה מדיניות מכוונת של ברית המועצות.⁵¹ אחרי שובם לפולין התפתחה בקרב אחדים מהם גישה מאוזנת, חיובית יותר, למשטר. ההשוואה בין האנטישמיות הסובייטית לאנטישמיות הפולנית האלימה לימדה אותם שהיחס של החברה ושל השלטונות הסובייטיים ליהודים היה סובלני יותר. הם העריכו את המאמץ הגדול והקורבן שנדרש מהעם הרוסי ומהשלטונות כדי להגיע לניצחון, את יחסה הרחום של ברית המועצות לשארית הפליטה בפולין שבשליטתה, ואת ההסכמה שבשתיקה לנדידת היהודים ממקום למקום ולתנועת ה'בריחה' שהייתה, קרוב לוודאי, מוכרת להם.⁵² אכזבה מרה חשו חברי התנועה נוכח סירובם של השלטונות לגייסם לצבא האדום. אפשר לחלק את גישת התנועה לשתי תקופות. בתקופה הראשונה, מיד לאחר הפלישה הגרמנית

50 'אחוות הנשק' (Jutrznia), מארס 1942, בתוך: עתונות המחתרת היהודית בווארשה, כרך ה, עמ' 379-380; מ"א (מרדכי אנילביץ'), 'מבעיות הסוציאליזם בימי המלחמה', עתון התנועה, דצמבר 1940-ינואר 1941, שם, כרך א, עמ' 272-280; מ' (מרדכי אנילביץ'), 'מתוך שיחה על ברית המועצות', שם, עמ' 289-293; 'הכר את ברית המועצות', נגד הזרם, שם, כרך ג, ספטמבר-אוקטובר 1941, עמ' 394-398; 'תמורות במרקסיזם', שם, כרך ב, מארס-אפריל 1941, עמ' 171-175; 'סיכוי הפרולטריון היהודי', שם, כרך ו, מאי 1942, עמ' 279-283; 'מוקדש למועצת הבוגרים', שם, כרך ג, יולי 1941, עמ' 33-42.

51 ראיון רוזמן.

52 עדות ברוך יחיאלי.

לברית המועצות, נטו חברי התנועה להתגייס לצבא האדום מתוך נכונות לסייע למאמץ המלחמתי נגד האויב המשותף. נטייה זאת בלטה בסוף 1941 ובתחילת 1942. זאת הייתה גם החלטת מרכז החלוץ בוויילנה מיד לאחר הפלישה הגרמנית לברית המועצות, וחברי תנועה רבים התייצבו בלשכות הגיוס ונדרחו.⁵³

ישראל גלור חש עלבון עקב הסירוב לקבלם לשורות הצבא, בהבינו שהשלטונות מתייחסים אליהם כאל אזרחים ממדרגה שנייה. אהדתם לברית המועצות ולצבא האדום נתקלה בחשדנות ובדחייה.⁵⁴ לעומת זאת הייתה נכונות לגייסם למחנות עבודה, אבל חברי התנועה לא ראו בשירות זה תרומה מספקת למאמץ המלחמתי, ולכן לא רצו להצטרף אליהם. הדחייה גרמה למחשבה שנייה, שבעצם לא כדאי 'ללחום [...] בעד מאמץ שהוא איננו שלנו'.⁵⁵ ההתלהבות להתנדב לצבא האדום התפוגגה. יש להניח כי דחיית גיוסם של חלק מחברי התנועה נבע בשל מוצאם. הם היו פליטים מפולין והשלטונות פקפקו בנאמנותם. בניגוד לעדויות שהובאו לעיל, קיימים נתונים מוסמכים לפיהם נלחמו במלחמת העולם השנייה בצבא האדום 500,000 חיילים יהודים ומהם נפלו בקרבות 200,000.⁵⁶

רדיפות ומעצרים

יותר מכול אכזב את חברי התנועה יחסו העויץ של השלטון הסובייטי לצינונות ולתנועתם, למרות היותה סוציאליסטית ואוהדת ברית המועצות. לנוכח הקירבה האידאולוגית הם לא הבינו את התנכלות המשטר לתנועה ואת הקצאת המשאבים לחיסולה. ב־22 בינואר 1942 נאסרו מוטק רוטמן ומרדכי רוזמן בדירת קולחוז ליד טשקנט. ב־22 במאוס 1942 נאסר יעקב ליסק בסמרקנד. באותה תקופה נאסרו גם ידידי התנועה, שמואל טקאץ', נציג לשעבר של ה'אינטוריסט' (המשרד הסובייטי לתיירות), בקובנה הליטאית בתקופה שלפני פרוץ המלחמה, והעיתונאי הליטאי, כתב רויתר לשעבר בליטא, יוסטס פלצקיס, שהגיש תזכיר לשלטונות הסובייטיים, ובו ביקש שיאפשרו לג'וינט האמריקני להגיש עזרה ישירה לפליטים בברית המועצות.

על מקומה וחשיבותה של התנועה כ'אויב העם' בעיני השלטונות מעיד מינויו של סמיר קבולוב לתפקיד חוקרו של מוטק רוטמן. קבולוב היה שר הפנים ברפובליקה האוזבקית, ראש הנ-ק-ו-ד, ובעבר נספח צבאי בשגרירות הסובייטית בכרלין של היטלר, איש צמרת בהיררכיה השלטונית. התברר, שהנ-ק-ו-ד תפס את מכתביו של רוטמן וחבריו לחוץ לארץ ובהם בקשות לעזרה ולכסף, פניות להתערבות אצל השלטונות הפולניים בלונדון והודעות

53 עדות פרליבטר; עדות רוטמן; עדות רוזמן; עדות יעקב שרון, 10.4.1980, א"מ, A.829; עדות גלור.

54 עדות גלור.

55 עדות ברוך יחיאלי.

56 'קאנטאר, 'ידן אוף דעם גרעסטן און וויכטיגסטן פראנט', פאלק־שטימע (ווארשע), 18.4.1963. ראו גם שמואל ספקטור, 'מול האויב הנאצי', בתוך: גרשון ריבלין (עורך), ארגון חיילים ופרטיזנים נכי המלחמה בנאצים, כרך ג, תל־אביב 1986, עמ' לב.

למשפחות ולקרובים בארץ ישראל. החוקר הגדיר אותם כ'מסמכים מרשיעים, המוכיחים את קיומה של מחתרת ריגול ציונית, המכוונת לחתור תחת יסודות המשטר הסובייטי ולהבריח מכאן אנשים לעזרת האויב, בכוונה להחליש את המאמץ המלחמתי של המדינה הסובייטית'.⁵⁷ כך התגייסה הצמרת החשדנית של השלטון הסובייטי באוזבקיסטאן להילחם בשומר הצעיר. שוב ושוב נשאל רוטמן על תנועת השומר הצעיר האסורה על פי החוק, על שמות חבריו ועל ארגונם ועל הניסיון להבריח גבולות. הוא הואשם בכגידה במולדת, עבר ייסורי גוף ונפש קשים, הוכה, הוטבע (משיטות העינויים של הנ-ק-ו-ד), שינוי נשברו. אבל הוא לא נשבר, וכעבור שלוש שנות חקירות בטשקנט נידון, במשפט מבוים, לעשר שנות מאסר ולגלות עם עבודת פרך. במשך 17 שנה, עד שזכה לטיהור ביוני 1961, נאבק על חייו במחנות כפייה אכזריים בערבות קירגיזיה, באוזבקיסטאן ובקזחסטאן.

מרדכי רוזמן הואשם בהשתייכות לשומר הצעיר, שלטענתם היה ארגון ציוני פאשיסטי ואנטי-הפכני, בקשרים עם חוץ לארץ ובארגון פעילות לא חוקית ומחתרתית. חקירתו בטשקנט כללה את כל גילוייה האפשריים של האכזריות האנושית. מרדכי החליט על מאבק פסיכולוגי עם חוקריו. הוא הבחין בין טקטיקה לאסטרטגיה. האסטרטגיה הייתה לא להזכיר שמות, לא לערב אנשים נוספים, לקחת את אשמת ה'קונטר-רברולוציה' על עצמו בלבד, וגם ליצור מצב, שבו יאמין החוקר כי הצליח להוציא מקורבנו את כל הידוע לו. מבחינת טקטית החליט לא להתווכח על אידאולוגיה. לפי עדותו של רוזמן הייתה לחוקריו רשימה של חברי השומר הצעיר, אותה קיבלו כנראה מהדואר בטשקנט, שאליו הופנו המכתבים והחבילות שנשלחו בדואר שמור.

באפריל 1943, קצת למעלה משנה אחרי מאסרו, שוחרר בתנאים מסוימים. הוא הופיע בסמרקנד בדירתם של מרים יחיאלי ואוסקר הנדלר. בחדר נכחו שלמה קלס, הנדלר, יחיאלי ושלמה מן. רוזמן תיאר לחבריו את נסיבות המאסר שלו ושל רוטמן.⁵⁸ הוא סיפר כי בטשקנט הם חיפשו קשרים עם העולם החיצון. הם פגשו את פלצקיס מסוכנות רוטר ומוטק רוטמן גילה לו שקיימת קבוצה של אנשים הקשורים ביניהם ושואפים לעלות לארץ ישראל, שעמה הם עומדים בקשרי מכתבים. הנימוק שנתן רוזמן לשיח הגלוי שלהם עם פלצקיס היה מצבה הקשה של ברית המועצות בשלהי 1941, כאשר נראה היה שהיא עומדת להתמוטט ודעת המשטר אינה נתונה לענייני פנים. העיתונאי, בתמימותו, שלח לסוכנות הידיעות רשימה על השומר הצעיר. הנ-ק-ו-ד גילה את הכתבה, העיתונאי נאסר, וכששאלו אותו ממי קיבל את המידע, נתן את כתובתו של רוטמן. כיוון שרוזמן התגורר עם רוטמן, נאסרו שניהם. בדירת מגוריהם מצאו החוקרים את שמות חברי התנועה שעמם היו בקשר ואת כתובותיהם. על פי סיפורו של רוזמן שאותו שחזר שלמה מן, הוא סיפר כי 'עבר אצלם "טיפול" די קשה. בהתחלה ניסה לעמוד ולא לדבר, אבל בהמשך הטיפול הרגיש שלא יוכל לעמוד

57 ריבליס, ברזל, עמ' 62.

58 עדות מן, א"מ, A.1532/12; עדות מרים יחיאלי, 16.1.1982, א"מ, A.1488/2.

בעיניים ונשבר'. מדבריו הבינו החוקרים שגם מוטק היה בין הפעילים, אבל ידעו שמרדכי הוא המנהיג, ולכן 'התלבשו' עליו והצליחו לשבור אותו. כשהגיע לאפיסת כוחות שאלו אותו אם הוא מוכן לשתף פעולה, והוא נתן את הסכמתו. מרדכי המשיך ואמר שהוא היה משוכנע שחבריו כבר אינם גרים באותן כתובות, וסוכם עם מוסדות השלטון, שהוא יוצא לחופשי כדי לבדוק מה הם עושים – והוא צריך לדווח להם.

הנה זאת היא המציאות, עליכם לדעת שהנכם יושבים על הר געש, אני לא מתאר לעצמי וגם אתם לבטח לא מתארים לעצמכם שהם לא עוקבים אחרי. אם הם שלחו אותי אז אני צריך לחזור אליהם ולדווח להם שאני נפגשתי אתכם ומה פועלכם. היות שאני רואה שאתם ממשיכים, אז אני רק רוצה להביא לידיעתכם את הדבר הזה – ומקומי בחוץ על העץ.⁵⁹

בהמשכה של אותה שיחה התווה רוזמן את דרך מאבקה של התנועה נגד מאמציו של השלטון לחסלה. מרדכי הורה לחבריו להתארגן מחדש כדי להציל את נפשתייהם, להתפזר במהירות ולהחליף שמות כדי שלא יעלו באמצעותו על עקבותיהם. עם זאת ביקש מהם לשמור על הקשרים ביניהם גם בזמן פיזורם. הוא הטיל על שלמה מן לרכז את ענייני התנועה, משום שהיה היחיד שלא הופיע ברשימות החוקרים, ולכן יהיה חופשי יותר לפעול. מן, שיחסו לעמידתו של רוזמן בחקירה היה דו ערכי, סירב תחילה לקבל את הצעתו, אולם לבסוף שוכנע והסכים לקבל את התפקיד אחרי שרוזמן, בתבונתו, אמר לו: 'אני מציע שנשאיר את העניינים האלה של החשבונות ושל ההתדיינות לימים טובים יותר'.⁶⁰

חברי התנועה החליטו לקבל את הצעתו של רוזמן, אולם גמרו אומר שלא יחזור לחוקריו, כפי שהבטיח להם, אלא יצא למחנה עבודה מגויס ברפובליקה אחרת, במרחק 2,000-3,000 קילומטר מטשקנט, יטשטש את עקבותיו וייעלם. הם אף ערכו מגבית למימון נסיעתו. התכנית לא מומשה, ובכל זאת רוזמן ניצל. הוא מצא מקלט בבוכארה אצל משפחת רובינשטיין הציונית, שבתם מתלה הייתה חברת השומר הצעיר. המשפחה פתחה לפניו את ביתה וסייעה לסדרו בעבודה בקולחוז סמוך לעיר, שם עבד עד שעזב את ברית המועצות. אחרי המאסרים התאימה התנועה את חייה לנסיבות החדשות. חבריה התפזרו, החליפו זהויות, אבל שמרו על קשרים. מרים יחיאלי שינתה את שמה ונסעה לג'ומה, שלמה וסלושיה מן העתיקו דירתם לעיר העתיקה של סמרקנד ומשם ריכזו את פעולות התנועה, עד שעלו על עקבותיהם בסוף 1943. בידיהם הופקדו הקופה ותעודות הזהות המזויפות. סלושיה מן נתמנתה לקשרית נוסעת בין הריכוזים של חברי התנועה, שתפקידה היה לדווח על המתרחש ולהודיע מי 'נשרף' וצריך 'להיעלם'. ישראל גלזר, שהתגורר בג'ומה, נקרא לחקירה בנ-ק-ו-ד ונשאל על התנועה. לאחר מכן הוא ורוב חברי התנועה עזבו את ג'ומה ועברו לסמרקנד. יוכבד מופת ומיכאל ולאה ליטוואק עברו לג'אמבול ומשם לסמרקנד. גם

59 עדות מן.

60 שם.

זישו אוסטרובר עבר מג'ומה לסמרקנד.⁶¹ סשה סושקיס, יוסף כספי, יצחק שרייבר וגיסיה סמסון עברו ללומאקינו.⁶² התנאים האובייקטיביים בברית המועצות אפשרו דרך זאת של מאבק הישרדות. המרחקים העצומים, הרפובליקות הרבות והרבגוניות האנושית והתרבותית חרף הכסות החיצונית הדקה של המשטר הקומוניסטי הריכוזי, הכתיבו את דרכי המאבק, ואנשי התנועה השכילו לנצלן כדי לשרוד באופן אישי ולהמשיך את קיומה של התנועה. אפשר לזקוף לזכותם של שלושת האסורים את העובדה שאיש מחבריהם לא נתפס. אך התנועה שילמה מחיר: יעקב ליסק נרצח בחקירה. הוא לא הודה בדבר ואף ניהל ויכוחים אידאולוגיים עם חוקריו. מרדכי רוזמן ומוטק רוטמן הופגשו עמו תוך כדי חקירתם וראו כיצד הפך לשבר כלי. רוטמן בילה עשרים שנה בגולגים סובייטיים. התנועה ירדה למחתרת, אנשיה למדו זהירות ושמירת סוד. פעילי התנועה אחרי המאסרים, שלמה קלס, ישראל גלזר ושלמה וסלושיה מן, מיעטו במסירת מידע גם לחברי תנועה, כי 'כמה שהחבר יודע פחות, הרי זה פחות מסוכן, הוא אינו יכול לגלות את מה שהוא אינו יודע'.⁶³ כל שאר תקופת שהותם בברית המועצות חיו חברי התנועה במחתרת, מגייסים כוחות לשרוד כתנועה. בשגרת חייהם הם נתקלו באנטישמיות עממית שנשאה אופי של ראייה סטראוטיפית של היהודים כבעלי תכונות שליליות. היו ניסיונות לפטר חברי תנועה ממקומות עבודתם על רקע יהדותם, וחזרו ההאשמות במסורת הפרוטוקולים של זקני ציון, שהיהודים הם פרויטים, שודדי בנקים בזמן המלחמה, חיים על חשבון המדינה, שתלטנים ורובם מנהלים. אמונות אנטישמיות עתיקות ימים, וגם אלה שהותאמו למציאות החדשה, היו נחלת כל הרבדים של החברה הסובייטית, מהשכבות העממיות ועד לפעילי המפלגה ולחוקרי הנ-ק-ו-ד.⁶⁴ באופן חוקי הייתה האנטישמיות אסורה בברית המועצות, על פי פקודת מועצת הקומיסרים העממיים מיולי 1918, שעליה חתם לנין. אבל אנטישמיות בלתי רשמית רחשה כמעמקים, והוכיחה כי האוכלוסייה לא הטמיעה באופן מעמיק את עקרונות המשטר הסוציאליסטי, כפי שניכר, שנראה גם בתופעות אחרות של החיים הכלכליים והתרבותיים בברית המועצות. חברי התנועה ביקשו להסביר את האנטישמיות הזאת באמצעות רצינונליזציה שלה, והגדירו אותה כתולדה של המציאות הסובייטית בת זמנם ש'הולכשה' על הסטראוטיפ השלילי. הימצאותם של גברים צעירים ובריאים שאינם מגויסים הייתה יוצאת דופן ומנקרת עיניים בנוף האנושי הסובייטי. האוכלוסייה המקומית לא ידעה את העובדות לאשורן – שהפליטים היהודים, בייחוד חברי השומר הצעיר, ביקשו להתגייס לצבא האדום, אך נדחו בידי השלטונות. ועוד, יהודים רוסים רבים שוחררו מן הצבא בזכות היותם בעמדות מפתח, בתפקידים מרכזיים במפלגה ובממשלה, דבר שעורר קנאה ושנאה. האנטישמיות העממית רחשה ותססה מתחת לפני השטח הן בשדרות הרחבות של החברה והן בקרב

61 עדות אוסטרובר.

62 עדות סושקיס.

63 עדות מן.

64 עדות רוטמן; עדות ברנך יחיאלי; עדות פרליבטר.

החוגים השליטים, אף על פי שהייתה אסורה על פי חוק. השלטון הסובייטי לא השכיל, ואולי גם לא היה מעוניין, לבער תופעה זו, והיא הוסיפה לכיעור החיים ולסבל של חברי התנועה בברית המועצות.

ההתפכחות והאכזבה מברית המועצות, ממשטרה, מיחסה לפליטים היהודים מפולין, לציונות ולתנועת השומר הצעיר, והאנטישמיות שהשלטונות לא השכילו לרשעה, כל אלה הביאו את חברי התנועה להרגשה שהם אורחים לא רצויים. תחושה זאת הכתיבה אורח חיים של ארעיות, שהתבטא במגמה שלא להתקשר באופן קבוע למקום עבודה ולא למקום מגורים. הם נאלצו לשנות מדי פעם מקום מגורים, שם וזהות. ארעיות זאת העניקה להם סוג של חירות, שתאפשר להם בבוא הזמן ובנסיבות מתאימות, כך האמינו, לצאת מברית המועצות.

השיבה לפולין

בשנת 1944 השתפרו סיכוייהם של חברי התנועה לצאת מברית המועצות. ניצחונות הצבא האדום וחדירתו לטטחי אוקראינה, שהיו בריבונות פולין עד ספטמבר 1939 (בפברואר 1944 שוחררה רובנו) ולטטחי ליטא (ביולי 1944 שוחררה וילנה), עורר בהם זיק תקווה שכאזרחים פולנים יוכלו לשוב לפולין. וכשם שחציית הגבולות לאיראן ולאפגניסטאן בדרך לארץ ישראל נראתה בשעתה כאפשרות ריאלית, כך נראתה בעיניהם כעת השיבה לפולין, כתחנת מעבר לארץ ישראל. הגילוי הזה קיבל חיזוקים ממכתבים מלאי רמזים מטהראן: 'ההורים נשארו בחיים. בקרו אצלם. הם כולם בוורשה', ועוד: 'עליכם להיפגש עם זומרשטיין'.⁶⁵ המושג 'הורים' התייחס לחברי ההנהגה ששרדו את השואה, אבא קובנר, חייקה גרוסמן, רוז'קה קורצ'אק.

הפעם התברר כי שלא כגיוס לצבא אנדרס ולצבא האדום, ובניגוד לחציית גבולות לאיראן ולאפגניסטאן, החזרה לפולין היא אפשרות ממשית. איך נתאפשר הדבר? בפברואר 1943 קם ארגון של קומוניסטים פולנים שנמלטו לברית המועצות בשם 'איגוד הפטריוטים הפולנים' (Związek Patriotów Polskich) כמשקל נגד לממשלה הפולנית הגולה בלונדון. גוף זה ביטא את עמדותיו הפרו-סובייטיות בדו שבועון 'אופקים חדשים' (Nowe Widnokregi). חשיבותו עלתה לאחר שבאפריל 1943 ניתקה ברית המועצות את היחסים עם הממשלה הפולנית הגולה בעקבות גילוי של טבח יער קטיין.⁶⁶ הוא גם הפיח רוח בהתארגנות הצבא הפולני בחסות סובייטית על אדמת ברית המועצות, שהיה מיועד להשתתף בקרבות לכיבוש

65 מאיר יערי ויעקב חזן (עורכים), ספר השומר הצעיר, כרך ב, מרחביה 1956, עמ' 249. ד"ר אמיל זומרשטיין היה פעיל ציוני ונציג בסיים הפולני לפני המלחמה. לאחר שחרורו מהכלא הסובייטי היה חבר 'הוועד של יהודים פולנים בברית המועצות' (הוקם בקיץ 1944) שהיה חלק מאיגוד הפטריוטים הפולנים. הוא נמנה עם החברים הראשונים של 'הוועד הפולני לשחרור לאומי' (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, ובקיצור PKWN), הממשלה הזמנית שפעלה בלובלין.

66 ביער קטיין (Katyn) התגלו קברים המוניים ובהם אלפי גוויות של קצינים פולנים. ההורעה הגרמנית הראשונה על הטבח התפרסמה ב-12.4.1943, והחלו חילופי האשמות בין הגרמנים לסובייטים על ביצוע הרצח.

פולין. הבולטים בקרב פעילי האיגוד היו הסופרת והעיתונאית ונדה וסילבסקה (Wanda Wasilewska) קומוניסטית פעילה ידועה בפולין, והקומוניסט היהודי אלפרד למפה (Alfred Lampe) אידאולוג התנועה. חברי השומר הצעיר ביקשו להתגייס ל'צבא ונדה', הדיוויזיה הפולנית על שם קושצ'ז'סקו, אולם עד מהרה התברר להם שגם שם אינם רצויים. הקומוניסטים הפולנים חששו שהאוכלוסייה הפולנית המשוחררת תזוהה, בגלל מספרם הרב של המתנדבים היהודים, את צבא ונדה הקומוניסטי עם היהודים. לנוכח האנטישמיות הפולנית העמוקה היה זיהוי זה עלול להכביד על השלטונות. פעילי התנועה, ישראל גלזר, שלמה קלס, שלמה מן, טוביה כגן, ובן מאירי חיפשו דרך לגיוס חברי התנועה לצבא ונדה – האפשרות היחידה להגיע לשטחי פולין המשוחררים, ללובלין. במאי 1944 הגיע לבוכארה רפאל פלדמן, יוצא ריכוז וילנה, והודיע לחברים שמצא דרך להתגייס בתעודות מזויפות שמחירן 5,000 רובל. פעילי התנועה אספו את הכסף וסיכמו אתו שבהגיעו לפולין ייתן להם אות כי העניין הצליח. ואכן הגיע מברק מוצפן מלובלין, שבו הודיע כי יש סיכויים.⁶⁷

רפאל פלדמן היה חבר התנועה הראשון שהגיע מאסיה התיכונה ללובלין. מכאן הסיקו כי זאת הדרך לצאת מברית המועצות. עתה צריך היה להודיע לחברים לאורך 'הקו' כי אפשר להגיע לפולין, וכי יש לגייס לשם כך כסף רב. קלס, שהיה נייד, מתוקף עבודתו כנהג משאית, היה אחראי להפצת הידיעה בין החברים. הם פיתחו את ההכרחה למעין שיטה, אשר פעלה באופן הבא: המעוניינים להתגייס לצבא איתרו 'מאכערים' שמכרו מסמכים מזויפים נושאי שמות פולניים מובהקים, כדי שלקצין העיר הסובייטי יהיה כיסוי בגיוס 'מומחים'. את המסמכים הם הציגו לפני קצין גיוס סובייטי. הלה מצא מלווה למגויסים, שהיו כולם אזרחים פולנים, ובמקרה הנדון כאן – יהודים יוצאי פולין. המלווה-המדריך היה קצין סובייטי, בדרך כלל נכה מלחמה, שמתפקידו היה להביא את המגויסים ללובלין. רק שם הם היו אמורים להתייצב בלשכות הגיוס ולהיקלט בצבא הפולני. כולם קיבלו שוחד: ה'מאכערים', קצין העיר, הקצין המלווה. השיטה התבססה על שוחד, שהיה חלק בלתי נפרד מהחיים במשטר הסובייטי.

בחוליה הראשונה שהצליחה להשיג תעודות גיוס מזויפות לצבא ונדה היו שלושה חברים: ישראל גלזר, שלמה מן ויצחק שרייבר. יציאתם עוררה התרגשות רבה בקרב חברי התנועה. הם חשו כי היוצאים סוללים נתיב לארץ ישראל. בתחילת אוקטובר 1944 יצאו השלושה לדרך כשפניהם ללובלין.⁶⁸ בהגיעם לקובל שמע שלמה מן בתחנת הרכבת קול מדבר עברית, אך לא יכול היה לזהות בתוך ההמון את הדובר. שלושתם לנו בלילה בתחנת הרכבת, ולמחרת ניסה מן לאתר את הקול דובר העברית. לפתע ראה בחורה, התבונן בפניה, העז ושאל אותה ברוסית, מנין היא. היא ענתה שהיא מליטא, מקובנה, אבל לאחרונה התגוררה בוויילנה. מן גילה לה שגם הוא היה בוויילנה. הוא ראה שהבחורה מתחילה להסמיק, ואז

67 מברק רפאל פלדמן, מובא אצל קלס, גבולות, עמ' 209 (ללא ציון תאריך ונמען).

68 עדות מן.

המשיך בחקירתו ושאל באיזה רחוב בוויילנה, והיא ענתה לו בטרטקי, וגם הוא אמר שהוא מטרטקי 12, הבחורה אישרה שגם היא משם. מן שאל אותה אם היא מכירה את אבא קובנר והיא ענתה בעברית, שהיא בשליחותו, שמה גיטה (פוגיר), והיא נוסעת ללוב למוצא דרך לרומניה.⁶⁹ פגישה דרמטית זו סימלה שלוש תופעות חשובות שהיה בהן ביטוי לעידן סיום המלחמה. ראשית, היה זה המפגש הראשון בין שני חלקי התנועה הפולנית שהופרדו בסערת המלחמה: שארית הפליטה והשורדים בברית המועצות (שכוננו 'אסיאנים'). הפגישה ביטאה את הכמיהה לקשר עם אחיהם ניצולי השואה, שכן השלושה ביקשו מגיטה 'להודיע לאבא קובנר שישתדל למוצא את הקשר אתנו בלובלין'.⁷⁰ שנית, נודע 'אסיאנים' כי קיים כבר (באוקטובר 1944) ארגון תנועתי בפולין, וכי אבא קובנר עומד בראשו. ושלישית, כי אבא קובנר מחפש, כמוהם, דרך להגיע לארץ ישראל דרך רומניה.

פגישה מרגשת לא פחות אירעה בתחנת הרכבת קזאן במוסקבה לחברי החוליה השנייה שיצאה לפולין. החוליה מנתה ארבעה חברים, ששניים מהם, שלמה קלס ומרדכי רוזמן, נמלטו באישון לילה מבוכארה לסמרקנד כי חשו שעוקבים אחריהם והקרקע בוערת מתחת לרגליהם. אליהם הצטרפו יעקב שוורץ ובן מאירי. לאחר שהצליחו להשיג בסמרקנד מסמכים מזויפים הם יצאו דרך טשקנט למוסקבה תוך שמירה קפדנית על כללי זהירות והסוואה, פניהם לפולין. הם היו חלק מקבוצת מתגייסים פולנים גדולה יותר שמנתה 23 איש. למוסקבה הגיעו הארבעה בסוף דצמבר 1944.⁷¹ בתחנת הרכבת קזאן שבמוסקבה הבחין יעקב שוורץ בבחורה לבושה כחיילת, שהיה לה מראה פולני מובהק. היא הייתה מוכרת לו, אבל הוא לא הצליח להיזכר מנין. הבחורה עמדה בתור לקופה, שלמה קלס עמד מאחוריה ושמע שהיא מבקשת לקנות כרטיס נסיעה לטשקנט. הקופאי, לאחר שעיין במסמכה סירב למכור את הכרטיס והורה לה לשוב אחר כך, כשיגיע המנהל. רוזמן, שהסתיר את זהותו האמתית, זיהה אותה כחברת תנועה מריכוז וילנה בשם צשיה רוזנברג. גם יעקב שוורץ נזכר בה, פנה אליה בפולנית ואמר שהוא מכיר אותה מריכוז וילנה, מקיבוץ 'מנוף', או 'מעפילים'. תחילה התנהלה השיחה בין יעקב שוורץ ושלמה קלס לבין רוזנברג בגישושים ובתחושת חשדנות הדדית, שהרי שני הצדדים יכולים היו להיות סוכני הנ-ק-ו-ד. רק כאשר השניים ניגשו אתה לספסל שעליו ישבו רוזמן ומאירי, היא זיהתה את רוזמן אף שחזותו הוסוותה והשתנתה,⁷² ואחרי שאימתה כי הם אכן חברי השומר הצעיר, אמרה בגילוי לב, על פי זכרונותיו של קלס: 'איך האב בעקומען א באפאל פון אבא קובנר' (קיבלתי פקודה מאבא

69 ש.ם.

70 ש.ם.

71 עדות קלס, עמ' 240.

72 עדות צשיה רוזנברג (עמית), 30.8.1984, א"מ, A.1411 (להלן: עדות רוזנברג). שלמה קלס תיאר בעדותו את הפגישה באופן קצת אחר. הוא העניק לעצמו תפקיד יותר פעיל בזיהוי ובלחצים שהפעיל עליה כדי להציל מפיה את מטרות נסיעתה. הגרסה של צשיה מהימנה יותר, כנראה, ומגובה בעדותו של יעקב שוורץ, 26.8.1964, א"מ, A.1411.

קובנר) להגיע לטשקנט ולמצוא את מרדכי רוזמן ואת שלמה קלס.⁷³ פגישתם במוסקבה הייתה נס בעיני מי שנשלחה בידי התנועה לחפשם אי שם ברחבי אסיה התיכונה.⁷⁴ ארבעת חברי התנועה ביקשו ממנה להצטרף אליהם למסעם חזרה לפולין, מפני שתעודותיה לא היו אמינות, חירותה הייתה בסכנה וסיכוייה להגיע לאוזבקיסטאן – קלושים. לאחר לבטים שוכנעה ועלתה אתם לרכבת כקרובת משפחה של אחד החיילים.

הדרך לפולין הייתה רצופה סיפורים. לשני הצדדים היה צורך לשמוע ולהשמיע. באמצעות צטיה נודע לארבעה על השואה. היא סיפרה על עצמה, שהיא ניצולת גטו וילנה ומלחמות הפרטיזנים, על גורלה של יהדות וילנה, על ההשמדה בפונאר, על הפרטיזנים היהודים ביערות רודניקי ונרוץ'. הייתה עמה חוברת, להבות באפר, מאת רוז'קה קורצ'אק, על קורות גטו וילנה ועל פעילות הפרטיזנים היהודים. היא שרה להם את המנון הפרטיזנים, והם בכו זמן ממושך. מעשיהם בברית המועצות התגמדו לנוכח מעשי חבריהם באירופה הכבושה. 'מה קטונו בעיני עצמנו לאחר ששמענו את הסיפורים'.⁷⁵

בפגישה זו הודגשה מטרת חברי התנועה לשקם את ניצוליה ולאחדם מחדש לתנועה, שמטרתה העיקרית להגיע לארץ ישראל. קובנר הבין זאת כבר לפני תום המלחמה, ולכן שיגר את רוזנברג לאסיה הסובייטית. מטרתם של חברי התנועה באסיה הייתה זהה. ארץ ישראל כמרכז המאוויים הייתה נחלת ניצולי השואה והשורדים בברית המועצות גם יחד, והם ביקשו להמשיך את דרכה של התנועה, דרך הציונות המגשימה. הפעם ללא דיחוי.

בהגיעם ללובלין שלחו חברי התנועה שליחים לאסיה התיכונה – יצחק שרייבר ורפאל פלדמן, שזוה עתה הגיעו משם – ועמם כסף והוראות ברורות להוציא משם עוד חברי תנועה. היה זה ביטוי לאחריות הדדית עליונה, לתפיסה שאין משאירים חבר מאחור ללא עזרה. וכך התגנבו, החל מסוף 1944, חברי תנועה לפולין, תחילה בקילוח דק, ולאחר הסכם הרפטריאציה, שנחתם ב-6 ביולי 1945, בין ממשלת פולין לברית המועצות, שבו רובם לפולין.⁷⁶

סיכום

חברי השומר הצעיר באסיה התיכונה הצליחו לקיים את המסגרת התנועתית למרות התנגדות המשטר. הם הקפידו על לכידות חברתית, ואם התאפשר להם – גם על עקרונות קיבוציים כמו קופה משותפת, דיור משותף בדירת מסתור ועזרה הדדית. ארגונם הזכיר את העדה

73 עדות קלס, עמ' 246.

74 עדות רוזנברג.

75 עדות קלס, עמ' 252.

76 ההסכמים הראשונים על חילופי אוכלוסין בין הוועד הפולני PKWN לבין הממשלה הסובייטית נעשו כבר בספטמבר 1944. בהסכמים אלה דובר על זכותה של האוכלוסייה הפולנית בשטחים, שהיו בעבר חלק מפולין וסופחו לברית המועצות, לעבור לפולין החדשה. ראו ישראל גוטמן, **היהודים בפולין אחרי מלחמת העולם השנייה**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 20-23; Krystyna Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej*, Wrocław 1974, p. 97-99

השתפנית הוולונטרית שהייתה אופיינית לתקופת העלייה השלישית, משאת נפשו של מאיר יערי לפני הקמת הקיבוץ הארצי. אך הם היו רחוקים מהקולקטיביות הרעיונית שאימץ הקיבוץ הארצי, כפי שמראה חברתם לאנשי דרור.

גם הקשר לארץ ישראל לא נזנח. את הבחירה להתיישבותם באסיה התיכונה הסבירו באופן אידאולוגי כמקום שמקרב אותם לארץ ישראל. בדרכים נפתלות ולעתים הרפתקניות ניסו חברי השומר הצעיר, בלא הצלחה, לחצות גבולות שמורים ולהגיע לארץ ישראל דרך איראן ואפגניסטאן. אחדים שילמו על כך בחייהם.

ביחסם לברית המועצות חל מהפך. מתוך התבוננות במציאות הבחינו כי המשטר הנערץ, שהאמינו כי יחולל מהפכה פרולטרית שתגאל את האנושות מייסורי הקפיטליזם, אינו אלא מדינת משטרה טוטליטרית ועריצה. תובנות אלה היו שונות מאלה של חבריהם בגטו ורשה ומהאידאולוגיה של הקיבוץ הארצי בארץ ישראל, והיו סלע מחלוקת בינם לבין חבריהם בפולין בתום המלחמה ועם הנהגת התנועה לאחר עלייתם לארץ.

איור: שרגא ווייל, בודפשט הונגריה, 1946.
באדיבות יד יערי